

Türkiye Türkçesinde Geleneksel Toprak Bilgisi

Conventional Knowledge of Soil in Turkish

H. Barış Tecimen *

Orhan Sevgi **

Taner Okan ***

Özet:

Türklerde tarım faaliyetlerine oldukça eski dönemlerde başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Buna bağlı olarak, toprakla ilgili birçok konu başlığında tanımlar yapılmış, süreçler isimlendirilmiştir. Araştırma kapsamında Türkiye Türkçesi'yle oluşturulan geleneksel bilgiler incelenmiştir. Geleneksel toprak bilgisinin en önemli kaynaklarından biri de; "Derleme Sözlüğü"dür. Çalışmada temel kaynak olarak söz konusu sözlük kullanılmıştır. Geleneksel toprak bilgisi kendi içindeki tutarlığı yansıtacak şekilde günümüz bilimsel terimlerinin kullanımına uygun olarak gruplandırılmıştır. Söz konusu gruplandırmalar; tarla olarak kullanılan toprakların genel özellikleriyle ilgili kelimeler, toprakların fiziksel ve kimyasal özellikleri, toprak verimliği ve gübrelemeyle ilgili kelimeler, toprakların su ile ilişkileri ve toprağın üzerindeki bitki örtüsüyle ilgili kelimeler ve büyük toprak hareketleriyle ilgili kelimelerden oluşmaktadır. Bu gruplandırmalar başlığında toplam 453 kelime incelenmiş olup bunların konu başlıklarına göre sayıları sırasıyla 69, 158, 97, 109 ve 20 adettir. Sonuç olarak yüzyılların birikimiyle oluşan geleneksel bilgi kaynaklarının toprak

* H. Barış Tecimen, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi, Toprak İlimi ve Ekoloji Anabilim Dalı, 34473, Bahçeköy, İstanbul.

btecimen@istanbul.edu.tr

** Orhan Sevgi, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi, Toprak İlimi ve Ekoloji Anabilim Dalı, 34473, Bahçeköy, İstanbul.

osevgi@istanbul.edu.tr

*** Taner Okan, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi, Ormancılık Ekonomisi Anabilim Dalı, 34473, Bahçeköy, İstanbul.

token@istanbul.edu.tr

biliminde karşılaşılan isimlendirme sorunlarında yardımcı bir kaynak olarak kullanılmasının mümkün olacağı görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Toprak, Terim, Derleme Sözlüğü.

Abstract:

Agricultural activities are prescriptively being executed for long years up to today. Therefore several subject titles and processes had been denominated concerned to soil concept. Within the context of this study, accreted conventional information in Turkey Turkish has been investigated. One of the most important source materials of the conventional knowledge is “*Derleme Sözlüğü*”. The conventional knowledge was subjected to classification in accordance with contemporary soil science term classes while the original word clumps and meanings were kept undisturbed. Classification was made according to; (i) general properties of soils used as agricultural lands; (ii) physical and chemical properties of soils; (iii) productivity and fertility properties of soils; (iv) soil-water relations and the vegetative cover and; (v) great soil movements. Totally 453 words were classified and the number of words investigated under groups are 69, 158, 97, 109 and 20 respectively. Eventually, the “*Derleme Sözlüğü*” (*Collective Vocabulary*) which presents a thousand-year-accumulation, is assumed to be a troubleshooter for the problems of nomination at soil science.

Keywords: Soil, Term, *Derleme Sözlüğü* (*Collective Vocabulary*)

1. Giriş

“Dilleri dil yapanlar, birtakım alaylı hatta âlim dilciler değil, milletlerdir; milletlerin dile bir güzellik ve bir güzel ses vermek için yaratılmış, kadın, erkek, adsız evlâtlarıdır” (Banarlı 2010). Türk diline büyük bir sevdıyla bağlı olan bu değerli insanların çoğunluğu Türkçenin güzelliği ve büyüklüğünün yalnızca kendisinden müsebbip değil aynı zamanda yüce milletin değerli katkılarıyla da meydana geldiğini savunmaktadır.

Türk Dil Kurumu, Türk Dili Tetkik Cemiyeti adıyla 12 Temmuz 1932’de ulu önderimiz ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurusu Atatürk’ün dehasının bir işareti olarak kurulmuş ve ülkemiz için pek kıymetli bir miras olarak bırakılmıştır. Türk Dil Kurumu’nun yaptığı çok değerli çalışmalardan biri olan Derleme Sözlüğü 30 yıl süren azim dolu bir emekle oluşturulmuştur. Türkiye Türkçesinde yazı diliyle konuşma dilinin buluşması tam olarak sağlanamadığı için, halk ağzında yaşayan sözcüklerin, sözlerin çok azının genel sözlüklerde yer aldığı belirtilmiştir (Püsküllüoğlu 1995). Püsküllüoğlu (1995) Türkçede yer alan kelimelerin sayısının verilmesinin olanağı olmadığını ancak bu sayının genel

sözlüklerdeki sayılardan birkaç kat fazla olduğunu bildirmektedir. Bu açıdan bakıldığında Derleme Sözlüğü ile yazıya geçirilen/geçirilebilen kelimelerin Türkçe için ne kadar büyük bir nimet olduğu anlaşılmaktadır. Derleme Sözlüğü yapısı itibariyle aynı kelimenin farklı yörelerde farklı olaylar veya nesnelere için kullanıldığını göstermektedir. Bu durum dil olgusunun doğası itibariyle yöresel ağzın bir yerde farklı bir mekanizmayla başka bir yerde farklı bir mekanizmayla çalıştığını göstermektedir. Bu düşünceye koşturarak Korkmaz (1995); bir toplumda yaşayan insanların, çevrelerindeki dünyayı gerçekten olduğu gibi değil, kendi dillerinin kendilerine sunduğu biçimde gördüğünü belirtmiştir. Bu da Derleme Sözlüğündeki madde ve karşılık sayısının artmasına neden olmuştur. Ancak aynı zamanda aynı olay ve nesnelere farklı yörelerde farklı sözcüklerle ifade edilmesi Püsküllüoğlu (1995) tarafından vurgulanan dil zenginliğimizin gücünü hilâfsızca ispatlamaktadır.

Toprak bilimi ile yapılan bilimsel uğraşının bir keşfini de karşı karşıya kalınan olaylar ve olguların isimlendirilmesi adı altında bahsedilebilecek olan terim bulma etkinliği doldurmaktadır. Bu bağlamda toprak kavramıyla ilişkili olarak Türk milletinin ve Türkiye coğrafyasının toprak bilimcileri için talih addedilebilecek büyük bir zenginliği bulunmaktadır. Bu çalışma ile milletimizin dağarcığında bulunan ve Derleme Sözlüğü ile dikkatimize sunulan toprak kavramıyla ilişkili sözcüklerin değerlendirmesi, toplu hâlde sunulması ve bazı kıstaslar esas alınarak sınıflandırılması amaçlanmıştır. Çalışmamızın Türk toprak bilimi insanlarına toprak ile ilgili sözcüklerin zenginliğini hatırlatması ümit edilmektedir.

2. Yöntem

Türk Dil Kurumu tarafından 1963-1993 yılları arasında yayınlanan 12 ciltlik Derleme Sözlüğü'nün 4862 sayfasında toprakla ilgili kelimeler belirlenmiştir. Tespit edilen kelimeler 5 grup altında değerlendirmeye konu edilmiştir. Konu edilen gruplar; 1) tarla olarak kullanılan toprakların genel özellikleriyle ilgili kelimeler; a) tarla, b) tarlanın alt bölümleri, c) arazinin büyüklükleri, ç) tarlaya ne şekilde dönüştürüldüğü, d) tarla sınırları, e) tarlanın eğimi, f) yerleşim alanına yakınlıktır. 2) Toprakların fiziksel ve kimyasal özellikleri; a) topraktaki tabakalarıyla ilgili kavramlar, b) toprak sertliği, c) toprağın çatlaması veya yarılması, ç) yüzey taşlılığı ve tane çapları, d) toprak renkleri, e) kireçli topraklarla ilgili kelimelerdir. 3) Toprak verimliliği ve gübrelemeyle ilgili kelimeler. 4) Toprakların su ile ilişkileri ve toprağın üzerindeki bitki örtüsüyle ilgili kelimeler; a) yağmurun toprakta gerçekleştirdiği değişimler, b) akarsuların etkileri veya sellerin getirdiği topraklar üzerine, c) toprak suyu - sulama yolları - su kaynağına yakınlık ve toprak nemi ve ç) tarlalarda bulunan diri örtüdür. 5) Büyük toprak

hareketleriyle ilgili kelimelerdir. Nadas, tarla biçimi ve tarla içindeki şekiller, biçilmiş tarla, ekimle ilgili, toprağın sürülmesi ve işlenmesi vb konular ise çalışma dışı bırakılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Tarla olarak kullanılan toprakların genel özellikleriyle ilgili kelimeler

Tarla için; **tala, dehre, mandal, talla, hozan, yer, tarlanın alt bölümleri için tarla ya da bostanlarda ayrılmış toprak parçaları, evlek; **tahta**, toprak, tarla parçası; **bölük**, çevresi toprakla yükseltilmiş tarla parçası, evlek; **lök**, *arazinin büyüklükleri için;* on altı ölçek tohum ekilen tarla; **somarlık**, dört dönümlük toprak alan; **kesim**, bir metre karelik toprak parçası; **maşala**, bir dönümün üçte biri genişliğinde toprak parçası; **maşala**, beş dönümden küçük tarla; **paytar**, dönümden küçük toprak ölçüsü; **sırım**, küçük tarla, evlek; **lek, lok** kelimeleri kullanılmaktadır.**

Tarlaya ne şekilde dönüştürüldüğünü anlatan kavramlar; ormandan açılan tarla; **soyuk, kırık, ilit, loap, lüğep**, ormandan ya da meradan açılan tarla; **sökü**, ağaçlık, ormanlık yerden yakılarak açılan tarla; **ütük, köklük** ormandan, fundalıktan açılarak tarlaya eklenen yer; **kaluk**, orman içinde açılan küçük tarla; **kandal**, ormandan elde edilen tarla; **keleme**, ormandan ağaç kesilerek açılan tarla; **hapır**, orman ve çalılıklar kesilerek ya da yakılarak elde edilen tarla; **hopu, açına**, ormanı, fundalığı yakarak açılan tarla; **örtlek**, çalılık vb. yerlerden açılmış tarla; **kırıklık**, ufak çalılık yerlerin çalılarını kökleyerek açılan tarla; **livöp**, ağaçlık ya da boz yerden açılan, ekime elverişli duruma getirilen tarla; **söküntü** ormandan ağaçları keserek elde edilen tarla; **paytar** ifadesi belirtilmiştir.

Tarla sınırları için; bahçe, etrafı çevrilmiş tarla; **berçin**, etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla; **çevlik**, çitle çevrilmiş tarla; **havar, bağlak**, çevresi setle çevrilmiş toprak parçası; **mandal**, tarla sınırı; **en, dilkem, ağ, alan, tol, tomp, seğir** iki tarla arasında sınır olan ince yol; **tir**, iki tarla ya da iki bahçe arasındaki boş yer; **tonç**, iki tarlayı ya da evlekleri birbirinden ayırmaya yarayan toprak set; **tump**, sınır, iki tarla arasında sınır için ayrılan yer; **an yeri**, tarla kenarındaki yüksekçe toprak setler; **kaf**, iki tarla arasındaki hendek; **cizki**, iki tarla arasında sınır olan tümsek, toprak yığını; **tonç**, bağ ve bahçelerde toprak yığarak yapılan sınır, set; **kaş** ifadeleri kullanılmıştır.

Tarlanın eğimiyle ilgili olarak; eğimli toprak alan; **akraç**, eğimli, yatık yer, toprak; **akarına**, az meyilli, düzgün, engebesiz yol veya toprak; **akkın, aggın**, meyilli arazideki tarla; **kırtarla**, engebeli tarla; **çarpan** kelimelerine rastlanmıştır.

Yerleşim alanına yakınlık; durumuna göre köye yakın tarla; **kışla, harım,** köy kıyısında, çitle çevrilmiş küçük tarla; **yasak,** evlere yakın tarla; **napızar, ulusu,** evin bitişiğindeki tarla; **yandaklık, avlağı** kelimeleri kullanılmaktadır.

3.2. Toprakların fiziksel ve kimyasal özellikleriyle ilgili kelimeler

Toprak tabakalarıyla ilgili olarak; topraktaki kil tabakası; **tıram,** kuru kil tabakası; **turam,** toprakta bulunan taş tabakası; **kapız,** küçük taşlarla karışık toprak tabakası; **kağcın,** kazılmaya elverişli olmayan sert toprak tabakası; **kirtek,** verimli toprak altındaki işlenmemiş, tabakaları bozulmamış toprak; **harun toprak,** taş, kum, kille karışıp kaynaşmış sert toprak katmanı; **kis,** toprağın alt tabakalarında bulunan kazma, saban geçmeyen, bitki yetişmeyen sert ve mor renkli toprak; **bağra** gibi kelimeler tespit edilmiştir.

Toprak sertliğiyle ilgili olarak; sert toprak; **belan, berçin, bur, gebik, kitir, kartan, kerik, kire toprak, kur,** toprağın sertleşmesi hâli: **gaygana,** kazılması zor çakıllı, sert toprak; **tıram,** sert, kuru toprak parçası; **takalak,** işlenmesi güç, sert toprak; **koldurdak, tepkin,** suyu çabuk çeken sert toprak; **solaz,** susuz, sert toprak; **kaşkam,** basılmaktan sertleşmiş toprak, **tapan, tepük, tapkır** kurumaya, sertleşmeye başlayan tarla; **savrık,** ıslandıktan sonra sertleşmiş toprak; **kahrak, ısılmak,** güneşte sertleşmiş ıslak toprak; **çanak,** sıkışmış toprak parçası, kesek; **topaç** kelimeleri tespit edilmiştir.

Toprağın çatlaması veya yarılması; topraktaki kesik, yarık; **biçinti,** toprak yarılmak; **bertilmek,** topraktaki çatlak; **purçak,** toprakların yer yer çatlaması, kuruması durumu; **takır,** toprakta dar çatlak; **yergözü** kelimeleriyle ifade edilmiştir.

Yüzey taşlılığı ve tane çaplarıyla ilgili kavramlar; taşlı ve engebeli alan ; **tapır,** üstü ince toprakla örtülü taşlık,kayalık yer; **tir,** taşlık, taş yığını, toprak yığını; **koşak,** taşlı tarla; **leçe, ören, tırl,** iri taşlarla kaplı,yer yer çukurları olan tarla; **karsak,** taşlar ve otlarla kaplı tarla; **keprem,** altı taş olan tarlalar; **saytoprak**'tır. *Taşlı (çakıllı) topraklar için;* sert topraklı, taşlı yer; **balgan,** taşlı toprak; **toyla, kayır, ketir, kilitli, hiçli toprak, çiğilli, çile toprak, por, çevşek, çile toprak, kağıl** ufak taşlı toprak alan; **çakrak,** otlu ve çakıllı düz toprak; **çayrak**'tır. *Kumlu topraklar için;* iri, kumlu toprak; **yağır,** kumlu toprak; **ağnak, çığla, çilingir, karıncabaşı, kesme toprak, kıyır, kızlan toprak, gayrak, demiralan, pırlan,** kumlu ve sert toprak; **kesme**'dir. *Killi topraklar için;* killi toprak; **öllük, tilkitoprağı, kav, keren, kitleyik, kövke, et toprak, gajgın, gayasa, gebik, daban, akcilim, bozлак, gajgın, celim toprak, kıl, cibin, cilim toprak, çen toprak, çeyle, celim toprak, malak, malaz, menlez, özlü toprak, matif toprağı, menges, soğla toprak, mihmes toprak** sert, killi toprak; **tirem,** killi, taşlı toprak; **kepillik,** yapışkan,killi toprak; **kuba**'dır. *Karışık topraklar*

için; kum, taş ve çamur ile karışık toprak; **abrak**, kumlu, çakıllı toprak; **çingil**, killi ve çakıllı, kaypak toprak; **kirs**, taşlı, killi ve kireçli toprak; **bedeliç**, çakıllı, kumsal toprak; **çiyelik** kullanılmıştır.

Toprak renkleriyle ilgili; kırmızı toprak; **kepir**, **kızlan**, **engüç**, **gav**, **yaşa**, **çillez toprak**, **melenk**, **muhas**, kızıl toprak; **kızılaç**, **cilim toprak**, sıcağa dayanıklı bir çeşit kızıl toprak; **kızılaç**, toprağı kırmızı ve sert olan yer; **kızılgeren**, içinde saçma büyüklüğünde beyaz çakıl taşları olan kırmızı renkli toprak; **kızılaç**, kırmızı toprakla karışık kumlu yer; **ikicanlı**, kırmızı, yağlı toprak; **ören**, tuğla ve çanak yapımında kullanılan kırmızı toprak; **kav**, kırmızımtırak toprak için **gayrak** kelimeleri kullanılmıştır.

Beyaz toprak; **kepir**, ak toprak; **akmelek**, killi, kireçli beyaz toprak; **ak toprak**, tuzlu, beyaz toprak; **şor**, kil yerine kullanılan beyaz toprak; **agala**, badana yapmakta kireç yerine kullanılan bir çeşit beyaz toprak; **ağtoprak**, **aktoprak**, **çıprık**, **çirpak**, pekmez yapılırken içine katılan toprak; **aktoprak**, **bekmez toprağı**, çamaşır yıkamakta kullanılan beyaz killi toprak; **alot**, bağ yetiştirilen beyaz topraklı yerler; **kire**'dir.

Diğer renkler ise; sarı ve killi toprak; **cimil**, sarı, yapışkan bir toprak; **dıkıs**, sarı, yağlı toprak; **sarıgeren**, sarımsı toprak; **sarıçiyile**, tabaka tabaka olan sert ve sarı toprak; **kayır**, çanak, çömlek yapılan sarı toprak; **tıkga**'dır. boz renkli, killi toprak; **boz toprak**'tır. kara toprak; **kepir**, **soğulcan**, dağ eteklerinde olan iyi cins siyah toprak; **çalı toprak**'tır.

Kireçli topraklarla ilgili kavramlar; kireçli toprak; **keç toprak**, **künç**, **bozlan**, **porteti**, kireçli ve killi toprak; **kebek**, kireçli ve taşlı toprak; **çelli toprak**, kireçli, taşlı toprak; **pur**'dur.

3.3. Toprak verimliliği ve gübrelemeyle ilgili kelimeler

Verimli topraklar ve gübrelemeyle ilgili olarak; verimli toprak; **eşbeh**, **içyer**, **gebiz**, **kara toprak**, **kargin**, **pençek toprak**, **suğla**, **köfes**, yumuşak ve verimli, killi toprak; **yağlı toprak**, bir metre derinliğinde taşsız, temiz, verimli kara toprak; **cilim**, sulu, verimli toprak; **çilingir**, nemini koruyan verimli toprak; **tasbatan**, sulanmayan, verimli ve çakılsız toprak; **külen**, iki yamaç arasındaki düz ve verimli toprak parçası; **en**, taşsız, düz ve verimli toprak, tarla; **daban**, tarlanın düz ve verimli kısmı; **dölek**, su basan, gübreli, verimli tarla; **akbun**, bakımlı, verimli toprak; **anaç**, köye, eve yakın ve verimli tarla; **arpalık**, **avlu**, bağ için elverişli toprak; **koğur**, asma yetiştirmeye uygun toprak; **bayır**, az verimli toprak; **toz kepir**, verimliliği orta olan toprak; **kırdaban** kelimelerine rastlanmıştır.

Tarlayı gübrelemek; **terslemek**, **ahbunlamak**, **eyha yapmak**, gübrenilmiş, havlanmış toprak; **terpiz**, gübreli, külrengi toprak; **külen**, gübrenilmiş toprak; **ehyalık**, **ahbin**

tarla, bol gübreli yumuşak toprak; **cıba**, gübreli, sulak, bakımlı toprak; **özlü toprak**, su yataklarından toplanan ve tarlaya atılan ince kum, mil; **künthe** kelimeleriyle karşılanmaktadır.

Verimsiz topraklarla ilgili kelimeler; verimsiz toprak; **cızlak, çakıt, çeyil, çürük toprak, ilbiz toprak, gayrak, kayır, kelte, kelteme, kertil, kubar, sanrama toprak, taşağır, taşağırı yer, toyran**, killi ve çorak toprak; **lesbi, tirem, doyla, kızlan**, verimsiz, killi toprak; **cımız, toyra**, verimsiz, sert, killi toprak; **devegönü**, kıraç, killi topraklı, verimsiz tarla; **paytar**, verimsiz, kumlu toprak; **tospalık**, kireçli verimsiz sarı toprak; **kayran**, az ürün veren tarla: **geçit**'tir.

Çorak toprak; **avara, ören, kevzen, çorlak, por, sıvan, ötürek toprak**, çamurlu çorak toprak; **kepir**, yapışkan çamurlu, çorak toprak; **mızga**, bozkır, verimsiz toprak; **cıba**, verimsiz, kıraç toprak; **kepir**, su geçirmeyen, verimsiz toprak; **zıvılam**'dır. Kıraç toprak; **bayı, bozrak, boyra toprak, kepir, kıran**, susuz, kıraç tarla; **dem**, sürülmemiş tarla, kıraç yer; **bitin, maraç**, işlenmemiş, sürülmemiş sert toprak; **mere**'dir.

Verimsizleşmiş toprak; **hamaz, geçek**, yıllarca işlenip verimsizleşmiş toprak; **melenk, hamaz toprak** işlenmeyen, verimsiz toprak; **akamat, yatgın, yoz** toprağı sertleşmiş, verimsizleşmiş tarla; **modul** kelimeleriyle karşılanmıştır.

Ekime elverişsiz, altında taş, kum ve kil tabakası bulunan toprak; **say**, taşlı, kumlu, ekime elverişli olmayan toprak; **kayrak**, altı taşlı, verimsiz toprak; **tıyrak**, sürülüp ekilemeyen taşlı tarla; **kırtan**, ekime elverişli olmayan yer, bozkır; **cebel** olarak kullanılmıştır.

3.4. Toprakların su ile ilişkileri ve toprağın üzerindeki bitki örtüsüyle ilgili kelimeler

Yağmurun toprakta gerçekleştirdiği değişimlere yönelik olarak; yağmurdan sonra tarlanın üstündeki toprak tabakasının sertleşmesi durumu; **mıhra**, çok yağmur yüzünden sıkışıp katılaşmış tarla, toprak; **oturgun**, çok yağmur yağmasına karşın işlenebilir durumda olan toprak; **taylan**, yağmurun toprağa bir karış geçerek nemlenmesi, tav; **kara evlek**, toprak yağmura kanmak; **karagölen olmak**, çok yağmurdan tarlalarda olan içi su dolu çöküntü; **karagöz**, yağmurdan sonra toprak üstü sert tabaka tutmak; **kaymak tutmak, gaysa, gaysılanmak** yağmurdan sonra toprak kabuk kabuk olmak; **kaysı basmak**, yağmurdan sonra toprağın yapışkan durumu; **kepir**, yağmur suyunu emen toprak sertleşmek; **ismak**, yağmurda çatlayan toprak; **gebiz**, yağmur yağdıktan sonra nemlenen, gevşeyen toprağın durumu; **arnık**, yağmurdan sonra toprağın üstünde meydana gelen tuzlu beyaz tabaka; **bor**, yağmurdan sonra topraktan çıkan buhar; **buğanak**, çok yağmurdan sonra birden kuruyan topraktan ürün çıkamama; **basgın** kelimeleri kullanılmıştır.

Akarsuların etkileri veya sellerin getirdiği topraklar ile ilgili olarak; sel,tarlaya kumlu toprak bırakmak; **millemek**, milli toprak; **kuşku**, **milsen**, **ili toprak**, ırmak kenarlarında kum,çakıl,mil gibi birikintilerden oluşan topraklar; **eğren**, sellerin getirdiği,kumlu, çamurlu toprak, mil; **melhe**, **mil**, akar suların yataklarını meydana getiren girintili çıkıntılı topraklar; **eğrek**, ırmak ya da sel sularının getirdiği çamurlu toprak; **fırk**, suların çekilerek bıraktığı toprak; **uz**, nehir,deniz sularının bastığı toprak; **yalama toprak**, suların aşındırmasıyla meydana gelen taş oyuklarına dolan su birikintisi; **gak**, akarsuların bıraktığı tortular; **cilim**, akarsuyun oyduğu yarımada şeklindeki toprak; **çevrik**, bağ,bahçe ve evleri sel sularından korumak için toprak ya da ağaçtan yapılan engeller,setler; **selinti** kelimeleri kullanılmıştır.

Toprak suyu - sulama yolları - su kaynağına yakınlık ve toprak nemiyle ilgili kelimeler; toprak tava; **karevlek**, tava gelmiş, nemli; **yığal**, tavlı, nemli olmayan toprak; **kuruyaz**, tavını bulmuş toprak; **adağa**, **akkın**, **sürek**, **aladarbız**, **köpmek**, **urva**, **höl**, **bulgurtavı**, yumuşak ve tavlı toprak; **et toprak**, dinlenmiş, tava gelmiş; **diynek**, çok kurumuş toprak, hölü kaçmış toprak; **alacatav**, yarı ıslak, yarı kuru az tavlı toprak; **aladarbız**, **alakuru**, **alata**, **alavur**'dır. ekilecek toprağın nemi azalmak; **savrıkmak**, nemini kaybetmiş tarla; **firik**'dir.

Nemli toprak; **keş**, **hışır**, **darbız**, **çaran**, **çaran**, **melenk**, **höllü toprak**, çok nemli toprak: **dıkıs**, her zaman nemli olan, nemli kalabilen toprak; **ezgen**, **karasuluk** yumuşamış, nemli toprak; **belli toprak**'tır. daimi nemli toprak; **cilim**, **payınt**, sulu toprak-tarla; **cimiz**, **çilingir**, **sanıra**, **soğla**, **şımarık**, bataklıklarda, göllerde suyun çekilmesiyle alttan çıkan nemli, bitek toprak; **soğla**, sulak, suyu bol toprak; **sulah**, ekilen bitkileri çürüten, çok sulak tarla; **irinlik**, tarlayı çok sulamak; **ötemek**, suyu tarlaya iyice akıtarak sulamak, tarlayı suya doyurmak; **perelemek**, tarlayı sürmeden önce sulama işlemi;**terpiz**'dir.

Çok sulanmış toprak; **keş**, tarlada ark açmak: **gandaklamak**, tarlada geçen su yolu, ark;**pere**, **tartma**, **çizi kırış**, suyun dağılması için evlek çevrelerine yapılan toprak setler; **tonç**, **tumsa**, tarlalarda su basmayan tümsek yer; **höbür**, arada kalan tarlayı sulamak; **böğürlemek**'dir. su toprağın içine geçmesi, toprağın suyu emmesi; **evişmek**, **ivişmek**, suyu sızdıran toprak; **üvek**'dir. salma su ile sulanan tarla; **akbın**, suyunu iyice almamış toprak; **alagönen**, az sulanmış toprak; **cıbirdan**, tarlayı baştan savma sulama; **çavdırma**, **cıbirdan**, tarlanın, çukur, su toplanan bölümü;**alt**'tır.

Altında su kaynaması ya da çok yağın yağmur sularını içmemesi nedeniyle üstü sulu olan toprak; **kusak**, altından su çıkan tarla;**sağlağa**, su yatağına ters düşen tarla; **su altı**, dere kıyısındaki sulak tarla; **azına**'dır.

Tarlalarda bulunan diri örtüyle ilgili olarak; tarlayı bakımsızlıktan yabani ot kaplamak; **hozan bağlamak**, tarlalarda yetişen zararlı bitki (ot) ismiyle anılması; **akbitirak**, **yavşanlık**, **palanlık** geçilmek üzere, otu, taşı ayıklanmış tarla yolu; **arınık**, tarla içinde çalılar; **fisil**, çalısı ayıklanmış tarla; **hapur**, tarlayı çalı kaplamak; **harım olmak**, çalı ve dikenli bol tarla; **azman**, yürümeye engel olacak kadar çok dikenli tarla; **kösteklik** kelimeleri kullanılmıştır.

3.5. Büyük toprak hareketleriyle ilgili kelimeler

Toprak hareketleriyle ilgili kelimeler; dik bayırdan akan toprak; **üğünek**, toprak kayması; **upmak**, **yer ırgamak**, **hez olmak**, **kopuş**, kaygan toprak; **çıypak**, **kayransı**, **kayran**, kayan toprak; **opran**, **kahşak**, toprak kaymasının çıkardığı gürültü ses; **gağışdak**, kaymakta olan toprak veya dağ; **çökek**, çökmüş, çökmek üzere olan ev,doğal nedenlerle kaymak üzere olan toprak; **uçuk**, kaymakta olan toprak veya dağ; **çökek**, çöken, kayan toprak; **kayşa**, **obruk**, toprağı akan yer; **ayhıntı**, yamaçtan kayıp aşağıda yığılan ince toprak; **öğüntü**, yer altı suları nedeniyle kayan toprak, göçük; **oynak**, kaba topraklı yamaçlar; **toyla**'dır.

4. Tartışma ve Sonuç

Türk Dil Kurumu'nun 1963-93 yıllarında tamamladığı Derleme Sözlüğü çalışmalarından taranarak çıkarılan toprak ile ilgili kelimelerin toplam sayısı bu çalışmada sunulan miktardan daha fazladır. Ancak doğrudan toprakla ilgili olanların konu edildiği çalışmamızda toprakların çeşitli özelliklerine göre bulunan kelimeler sınıflandırıldığında “toprak” kavramının halk kültüründe ne denli önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Çalışmamız kapsamında yapılan sınıflandırma itibariyle toprağın en çok kullanım alanı olan tarla kavramı ile ilişkili kelimeler ve buna bağlı olarak bir yerin tarla olmadan önceki kullanımından köklendirilerek yapılan isimlendirmeler, tarla sınırları için kullanılan kelimeler, tarlaların eğim durumuna göre yapılan isimlendirmelere yer verilmiştir. Toprakların arazi kullanımı bakımından; tarla veya orman olması, buna bağlı olarak çevresine göre konumları, ayrılmaları ve oluşum kökenlerine göre yapılan sınıflandırma sonucu “tarla” kullanımına ait ve seslendirilişi, harf sayısı, ünlü ve ünsüz harflerinin sayıları bakımından birbirinden farklı 6 kelime ile karşılaşılmıştır. Tarla için kullanılan ancak günümüzde de başka anlamları bulunan “**mandal**” ve “**yer**” kelimelerinin de yalnızca doğrudan “tarla” olgusunun karşılığı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunların dışındaki “**dehre**” ve “**hozan**” kelimelerine ise “dehre: balta, nacak gibi kullanılabilen, onlardan daha kullanışlı, hafif, ucu j harfi gibi kıvrık bir alet” (ağ 1), “hozan: dinlenmeye bırakılmış, birkaç yıl işlenmemiş tarla”

(ağ 2) ağ alanlarında yer verildiği görülmektedir. Ormandan açılan tarlalar için kullanılan *köklük, sökü, kırıklık, söküntü* gibi kelimeler eylemlerinden türetilmiş kelimeler olup ormanlık veya çalılık alanlardaki bitki örtüsünün uzaklaştırılmasını çağrıştırmaktadır. Tarlaların eğimiyle ilgili kelimeler incelendiğinde ise; kullanılan *akraç, akarına, akkın, aggın* gibi kelimelerin eğimden kaynaklanan su akması olayına bağlı olarak *akmak* fiili ile ilişkilendirilebilen kelimelerin kullanıldığı görülmektedir.

Toprak biliminde toprak ögesi toprağın fiziksel, kimyasal ve biyolojik özellikleri bakımından incelenmektedir. Bu çalışmamızda toprağın yapı bakımından özellikleri fiziksel ve kimyasal bakımdan özellikleri bir başlık altında toprakların biyolojik özelliğinin bir göstergesi olan verimlilik ve karşıtı olan kısırlık ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Topraklar fiziksel özellikleri bakımından tabakalanmaları (I) kumlu, killi, çakıllı gibi farklı boyutlardaki tanecikliliklerine göre kendi içinde yeknesaklık gösteren tabakaların bulunuşlarına göre yapılan isimlendirmeleri, (II) geçirimsiz tabakaların bulunmasına göre yapılan isimlendirmeleri, (III) bitki yetiştirmek için toprakların uygunluğundan kaynaklandırılarak yapılan isimlendirmeleri kapsamaktadır. Toprakların fiziksel bakımdan işlenmeye elverişliliğinin çeşitli durumlarına göre yapılan isimlendirmeler ise esas itibariyle toprakların işlenememesine neden olacak kadar sertleşmesine neden olan olaylara göre çeşitlilik arz etmiştir. Kendine has özelliğinden ötürü oluşan sertlik, nemlilik ve buna bağlı olarak tavsız oluşundan kaynaklanan sertlik, çiğnenmeye (arazinin uygunsuz kullanımı olarak da değerlendirilebilir) bağlı olarak oluşan sertlik gibi olaylar toprakların işlenebilirliği bakımından kelime ve kavram çeşitliliği sunmaktadır. Bunlardan başka toprakların killi, kumlu, çakıllı ve taşlılık durumlarına bağlı olarak da çeşitli yörelerde çok sayıda kelimeler kullanılmaktadır. Toprakların renklerine göre ise genellikle; kırmızı, beyaz, sarı, siyah ve boz renkler için kelimeler kullanılmaktadır. Gerçekten de toprak biliminde uluslar arası toprak renkleri skalasına bakıldığında kırmızı, beyaz, sarı, siyah, boz ve kırmızı ile siyah ve sarı renklerin birleşiminden doğan kahverengi ana toprak renklerinin sınıflandırıldığı görülmektedir (Munsell 1954).

Topraklar verimliliklerine göre isimlendirilirken verimliliğın göstergeleri olarak (I) taşlılık içeriği, (II) toprak derinliği, (III) su tutma sığıası, (IV) eğim durumu, (V) yetiştirilecek bitki türünün isteklerine uygunluğu kıstasları kullanılmıştır. Bunun karşıtı olarak verimsiz topraklar için de toprağın verimini düşüren nedenlere bağlı olarak isimlendirmeler yapılmıştır. Fisher ve Binkley (2000)'de toprakların uzun süreli verimliliği ele alınırken, çalışmamızda yer alan kıstaslara ilâve olarak yalnızca topraklardaki canlı çeşitliliğine yer verildiği, onun

dışında çalışmamızda yer alan kıstasların aynı şekilde belirtildiği görülmüştür. Verimsiz topraklar için toprakların işlenmeye elverişsizliği, su bakımından geçirimsizliği ve bitki yetişmesi bakımından elverişsizliğinin kullanılan kelimelere ilham kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Toprak oluşumunda yer alan faktörler incelendiğinde bunların anakaya, canlılar, zaman, yeryüzü şekli ve iklim olduğu görülmektedir (Kantarcı 1987). İklimin ise en baskın unsurlarından biri sıcaklık iken diğeri de yağıştır. Yağış eksenli iklim olaylarına dair gözlemlerin de kırsal hayat süren halk kültüründe çok önemli bir yer tuttuğu aşikârdır. Bu itibarla toprak-su ilişkilerine dair kelimelerin de toprakla ilgili kelimelere yer verilen bu çalışmada değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Nitekim su ekonomisi bir yerin verimliliğini etkileyen en önemli bileşenlerden birini oluşturmaktadır. Çepel (1993) bir ekosistemin su ekonomisini “o sisteme gören ve çıkan suyun, ekolojik ilişkilere göre açıklanabilen miktarı” olarak ve Çepel (1990) “bir ekosistemde suyu miktar olarak niteleyen bir deyim” olarak tanımlamaktadır. Toprağın suyu emme kabiliyeti, yağmurdan sonra kuruyarak çatlaması veya geçirimsizleşmesi, toprağın yağmur yardımıyla tavllanması yağışların toprak üzerine etkilerinin isimlendirildiği kelimeleri oluşturmaktadır. Ayrıca toprakların suya karşı reaksiyonları (*dıks, ezgen, karasuluk, belli toprak* vb) ile topraktaki suyun bitkilere etkileri de (*soğla, irinlik* vb) toprak-su-bitki ilişkilerinin nitelemeli olarak isimlendirildiği kelimeleri oluşturmaktadır. Tarlaların ot veya çalı ile kaplanması, topraktaki bitki yetiştirme faaliyetlerine engel oluşturmasından dolayı isimlendirmeye konu edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Zira otlama, yabanlaşma her ne kadar doğal alanlarda arzu edilen bir ardıllanmanın basamaklarını teşkil etse dahi (Saatçioğlu 1976, Kimmins 1997) tarla gibi kültür faaliyetleri sürdürülen alanlar için baş edilmesi gereken bir sorun olarak algılanmaktadır.

Toprak kayması, yamaç kayması, heyelan gibi toprak hareketleri yalnızca toprakların yerinde tutulması sorunu olmakla kalmayıp aynı zamanda doğal afetler olarak da telakki edilmektedir (Uzunsoy ve Görçelioğlu 1985). Can ve mal kayıplarına neden olan bu olayların gerek insanlar üzerinde sarsıcı etki yaratması ve gerekse telafi edilmesi insanın tek başına tabiatla mücadele sınırlarını aşması halk kültüründe de bu olayın önemli bir yer tutmasına neden olmaktadır. Hareket eden topraklar için kullanılan *upmak, kopuş, kayransı, kayran, kayşa, çökek* ve *oynak* kelimelerinin bir nesnenin kopması, kayması, çökmesi gibi eylemlerinden türetilmiş kelimeler olduğunu çağrıştırmaktadır.

İnsan yaşamında çok önemli bir yeri olan ve canlı yaşamının birincil ortamı olan toprak üzerine söylenen halk tabirlerinin derlendiği ve değerlendirildiği bu makale ile toprağın bizatihi kendisi ile ilgili, fiziksel ve kimyasal özellikleri ile ilgili, verim gücü ve işlenmesiyle ilgili, toprak-su ilişkileriyle ve toprak hareketleriyle ilgili tabirler incelenmiştir. Bir yandan toprağın kırsal yaşamda kapladığı önemin çok büyük olmasından diğer yandan ise halkımızın günlük yaşamında karşılaştığı doğa olaylarını isimlendirmedeki zengin bilinç dağarcığına sahip olmasından kaynaklanan kelime çeşitliliği dikkat çekicidir. Aynı olaylar, gözlemler ve nesnelere dahi farklı kelimelerle isimlendirilmesi yazın kültürünün doğa olaylarını isimlendirmede başvurabileceği geniş bir kelime havuzunun varlığını göstermektedir. Bununla birlikte doğa olaylarına dair kelimelerin bu kadar fazla olması bu olaylara ait çokça gözlem yapıldığını da işaret etmektedir. İnsanların günlük yaşamlarında karşılaştıkları olayları detaylı olarak isimlendirmesi izlenen olaylara ait bilgi birikiminin var olduğunu göstermektedir. Halk kültüründe de yukarıda bahsedilen bu niteliklerin tamamının bulunmasının yanı sıra bu birikimin bir sınıflandırmaya tabi tutulması da bilim insanlarının uğraş alanına girmektedir. Bu çalışma ile toprak ile ilgili olan halk tabirlerinin mümkün olduğu kadarıyla ele alınması ve sınıflandırılması imkânları üzerinde durulmuştur. Bu çalışmanın birincil amacı olmamakla birlikte bu vesileyle halk kültürünün zenginliğinin yeniden altının çizilmesi bir borç bilinmiştir.

Kaynaklar

- Banarlı, Nihad Sami, Türkçenin Sırları, Kubbealtı Neşriyatı No: 1, Nihad Sâmi Banarlı Külliyyâtı No: 1, Özal Matbaası, İstanbul 2010.
- Çepel, Necmettin, Ekoloji Terimleri Sözlüğü Almanca-İngilizce-Türkçe, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3048, Orman Fakültesi Yayınları No: 324, İ.Ü. Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul 1990.
- Çepel, Necmettin, Toprak-Su-Bitki İlişkileri, Üniversite Yayınları No: 3794, Enstitü Yayınları No: 5, İ.Ü. Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul 1993.
- Fisher, Richard and Binkley, Dan, Ecology and Management of Forest Soils, 3rd ed. John Wiley & Sons Inc., New York 2000.
- Kantarıcı, Mehmet Doğan, Toprak İlimi, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3444, Orman Fakültesi Yayınları No: 387, Matbaa Teknisyenleri Basımevi, İstanbul 1987.
- Kimmins, James Peter, Forest Ecology: A Foundation for Sustainable Management, second ed. Prentice Hall, NJ. 1997.

Korkmaz, Zeynep, Cumhuriyet döneminde bir kültür dili olarak Türkçe Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 1. Cilt, TDK Yayınları, Ankara 1995

Munsell Soil Color Charts, Munsell Soil Color Company, Inc. Baltimore 18, Maryland USA, 1954.

Püsküllüoğlu, Ali, Türkçe Sözlük, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

Saatçioğlu, Fikret, Silvikültür I Silvikültürün Biyolojik Esasları ve Prensipleri, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 2187, Orman Fakültesi Yayınları No: 222, Sermet Matbaası, İstanbul 1976.

TDK, Derleme Sözlüğü, 12 Cilt, Türk Dil Kurumu, Ankara 1963-1993.

Uzunsoy, Orhan, Görçelioğlu, Ertuğrul, Havza Islahında Temel İlke ve Uygulamalar, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3310, Orman Fakültesi Yayınları No: 371, Taş Matbaası, İstanbul 1985.